

ابعاد جغرافیایی خسارت‌های جنگ تحمیلی

دکتر احمد پورا احمد - استادیار گروه جغرافیا، دانشگاه تهران

چکیده

با توجه به اتمام بازسازی مناطق جنگ‌زده کشور در سال جاری، "ابعاد جغرافیایی و عملکرد بازسازی" هدف اصلی مطالعه بوده است، اما به دلیل گستردگی موضوع در مقاله حاضر "ابعاد جغرافیایی خسارت‌های جنگ تحمیلی" بعنوان مدخلی بر "عملکرد فضایی بازسازی مناطق جنگ‌زده" که در بخش دوم ارائه خواهد شد مورد بررسی قرار گرفته است. مباحث و عناوین اصلی مقاله عبارتست از: "میزان خسارت و توزیع جغرافیایی آن در جنگ تحمیلی، شناخت منابع خسارت، خسارات اقتصادی طی سالهای جنگ، خسارات اقتصادی استانها، استانهای جنگ‌زده، اثرات جنگ بر سکونتگاههای انسانی و تأثیرات جمعیتی بر اثر جنگ".

مقدمه

با توجه اینکه امسال بعنوان سال پایانی بازسازی مناطق جنگ‌زده کشور اعلام شده است، ثبت و حفظ آثار و اسناد و مدارک و آمار مربوط به حوادث و اتفاقاتی که در طی جنگ تحمیلی و پس از آن رخ داده است، و همچنین توجه به عملکرد بازسازی مناطق جنگ‌زده که در ابعاد بسیار گسترده و با عظمتی انجام پذیرفته در تحلیل چشم‌اندازهای جدید و سکونتگاههای مناطق ذیربط و درک فضایی ابعاد و تغییر و تحولات آتی آنها امری بسیار لازم و ضروری است.

برای رعایت اختصار و پرهیز از حجیم شدن بحث، مطالب در دو بخش مجزا اما مرتبط با هم ارائه می‌شود. در بخش نخست برای درک حجم و ابعاد بازسازی، ابعاد و پراکندگی جغرافیایی خسارتها و آسیب‌های ناشی از جنگ شناخته شده و در بخش دوم (مقاله بعدی) عملکرد فضایی بازسازی مناطق جنگ‌زده و تجارب آن ارائه خواهد شد.

آغاز جنگ

دولت عراق در ۲۶ شهریور ماه ۱۳۵۹ (عهدنامه مرزی ۱۹۷۵ م) را بطور یکجانبه لغو کرد^(۱) و پنج روز بعد در شهریور ۱۳۵۹ (۲۲ سپتامبر ۱۹۸۰) به کشور ما تجاوز نمود. پس از حمله به فرودگاه‌های ایران، عراق به تعرض خودحالت حمله سراسری و همه جانبه داد.

تهاجم همه جانبه عراق توسط رسته‌های زمینی و هوایی از مناطق مرزی ذیل شروع گردید:
الف: منطقه شمالی از منطقه (آزگله به بالا)

ب: منطقه میانی (از سر پل ذهاب تا دهلران و موسیان برای بدست آوردن خط دفاعی مطمئن جهت حفاظت بغداد از حمله‌های ایران).

ج: منطقه جنوبی (از موسیان تا خرمشهر و آبادان جهت تصرف خوزستان).^(۲)

از همان ابتدای جنگ ملت ما برای دفاع از ایران اسلامی بپا خاستند و به سوی جبهه نبرد شتافته از پیشروی دشمن جلوگیری نمودند^(۳)

میزان خسارت و توزیع جغرافیایی آن در جنگ تحمیلی

ارتش عراق با حمله گسترده نظامی خود در جبهه‌ای به طول ۱۲۰۰ کیلومتر به خاک ایران تجاوز کرد و تا عمق ۸۰ کیلومتری خاک ایران پیشروی کرد. در این هجوم ناگهانی ارتش عراق آنچه را بر سر راه خود دید منهدم کرد.

بدنبال آن در آغاز جنگ ده شهر مهم و مرزی خرمشهر، سوسنگرد، بستان، مهران، دهلران، قصرشیرین، هویزه، نفت شهر، سومار، موسیان را اشغال کرده و شهرهای آبادان، اهواز، دزفول، شوشتر، اندیمشک، اسلام آباد غرب و گیلان غرب را آماج گلوله‌های توپخانه خود قرار داد، که سبب تخریب کلیه تاسیسات شهری و روستایی وزیر ساختی این مناطق شد.^(۴)

۱- جعفری ولدانی، اصغر، بررسی تاریخی اختلافات مرزی ایران و عراق، ۱۳۶۷، ص ۵۰۸ و همچنین دفتر حقوقی وزارت امور خارجه، تحلیلی بر جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، بهمن ۱۳۶۱، ص ۳.

۲- روابط عمومی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، کارنامه عملیات سپاهیان اسلام در هشت سال دفاع مقدس، شهریور ۱۳۶۸.

۳- دفتر سیاسی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، گذری بر دو سال جنگ، ص ۱۲۰.

۴- دفتر حقوقی وزارت امور خارجه، تحلیلی بر جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، بهمن ۶۱، صفحه ۳.

از ۲۵ استان کشور ۵ استان به صحنه عملیاتی جنگ تبدیل شد و یازده استان دیگر هدف حملات پیاپی هواپیماها و موشک‌ها قرار گرفت. در نتیجه دوسوم جمعیت ۵۰ میلیونی کشور را درگیر کرد. جنگ زمینی در خاک ایران در منطقه‌ای به طول ۱۲۰۰ کیلومتر و عمق ۸۰ کیلومتر در امتداد مرز عراق اتفاق افتاد.

مراکز شهری و روستایی به ویژه مراکزی که در نزدیکی منطقه مرزی قرار داشتند، بر اثر جنگ ویران شدند و بیش از ۵۰ شهر بزرگ و کوچک و نزدیک به چهار هزار روستا با خسارت سنگینی روبرو و بسیاری از آنها با خاک یکسان شدند.^(۱)

به طور کلی بیش از ۳۲۸/۳۴۰ واحد مسکونی و تجاری شهری و ۷۶/۳۹۰ واحد مسکونی روستایی به شدت آسیب دید.^(۲)

حجم خسارات به اندازه‌ای بزرگ است که جهانیان را به حیرت واداشته به نحوی که هیأت اعزامی از سازمان ملل با مشاهده خرابیها دچار شگفتی گردید و این همه تخریب را تراژدی غیر قابل تصویری تعبیر نمودند.

خاویر پرزدکوئیار دبیرکل وقت سازمان ملل طی گزارشی که عبدالرحیم فرح نماینده ویژه دکوئیار پس از سفری که در سال ۱۳۷۱ به تهران تهیه کرده است،^(۳) خسارات غیرمستقیم مالی وارده به ایران در جریان هشت سال جنگ تحمیلی ۳۴ هزار و ۵۳۵ میلیارد ریال اعلام نمود.

در گزارش دبیرکل نرخ برابری دلار و ریال بر اساس نرخ سازمان ملل در سال ۱۹۸۸ م ۱۳۶۷ محاسبه شده است.^(۴)

به موجب گزارش هیئت کارشناسی سازمان ملل متحد خسارات و ضایعات مستقیم و مشهود وارده بر کشور ما عبارتست از:

تخریب و غیرقابل استفاده کردن ۲۰۰۰۰۰ کیلومتر مربع اراضی کشاورزی و مرتعی واقع در مناطق جنگی شامل تأسیسات آبرسانی، شبکه‌ها، کانالها، سدها، شبکه‌های برق، مخابرات ارتباطات جاده‌ای و

۱- اولین گزارش هیأت کارشناسی سازمان ملل ۳۱ مه ۱۹۹۱، ۲۱ ژوئن ۱۹۹۱، نشریه ستاد مرکزی بازسازی ۱۳۷۱.

۲- دبیرخانه ستاد مرکزی بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده، نشریه سال ۱۳۷۱ ص ۳.

۳- ۳۱ مه ۱۹۹۱ تا ۲۱ ژوئن ۱۹۹۱.

۴- خلاصه دومین گزارش هیأت برآورد خسارت وارده به ایران در جنگ تحمیلی اعزامی از سازمان ملل.

راه آهن

۳/۰۰۰/۰۰۰ نخل مثمر	- سوختن وانهدام
۸۰۰ واحد صنعتی سنگین و سبک	- انهدام
۱۳۰/۰۰۰ واحد مسکونی	- تخریب کلی
۱۹۰/۰۰۰ واحد مسکونی	- آسیب دیدگی شدید
۲/۰۰۰/۰۰۰ نفر ساکنان مناطق جنگی	- آواره شدن و مهاجرت
۹۷/۲۰۰/۰۰۰/۰۰۰ دلار	- میزان خسارات مادی مستقیم

شناخت منابع خسارات

خسارات به دو دسته اصلی انسانی و اقتصادی تقسیم می‌گردد.^(۱)

خسارات انسانی: پی آمدهای این جنگ از لحاظ نیروی انسانی، یعنی تعداد شهدا، معلولین، از حیث مالی و با معیارهای مادی متداول امروزی دنیا اندازه‌گیری و تقویم می‌شود، لیکن این تقویم با معیارهای اسلامی و انسانی قابل اجرا نخواهد بود. کمسیون برآورد خسارات جنگی از این دیدگاه وارد بحث در مسئله خسارات جنگی نشده است و فقط از بعد نیروی فعال مملکت که از بین رفته است و انعکاس بعد اقتصادی آن مسئله را مورد ارزیابی قرار داده است.

خسارات اقتصادی طی سالهای جنگ

نتایج برآورد خسارات اقتصادی جنگ تحمیلی بر حسب سالهای درگیر جنگ به شرح زیر است: خسارات مستقیم: خسارات مستقیم وارده به بخشهای اقتصادی ۳۰/۸۰۰/۴۲۳ میلیون ریال بوده از بررسیهای سالهای فوق می‌توان نتیجه گرفت که اوج درگیریها و خسارتهای وارده سال ۱۳۶۵ بوده که ۲۷/۲۵ درصد از کل خسارات را به خود اختصاص داد و بعد از آن در سال ۱۳۶۱ و ۱۳۶۲ نسبت به سالهای دیگر خسارات بیشتری وارد شده است.^(۲) جدول شماره ۱ میزان خسارات وارده در طول

۱- سند بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده، نگرشی به برآورد خسارات اقتصادی جنگ تحمیلی عراق علیه ایران تا اسفند ۶۲، نشریه شماره ۶، ص ۲۰.

۲- سازمان برنامه و بودجه، برآورد نهایی خسارات اقتصادی جنگ تحمیلی، سال ۱۳۶۹، صفحه ۱۴.

سالهای جنگ را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۱- میزان خسارات وارده طی سالهای درگیری در جنگ تحمیلی

ردیف	سال	درصد	مبلغ خسارت
۱	۱۳۵۹	۲/۷۲	۸۳۸۱۴۶ میلیون ریال
۲	۱۳۶۰	۳/۳۷	" ۱۰۳۷۲۱۶
۳	۱۳۶۱	۱۶/۱۰	" ۳۷۲۸۵۳۲
۴	۱۳۶۲	۱۴/۶۸	" ۴۵۲۱۷۳۳
۵	۱۳۶۳	۶/۲۹	" ۱۹۳۸۲۵۲
۶	۱۳۶۴	۱۲/۱۵	" ۳۷۴۴۵۶۵
۷	۱۳۶۵	۲۷/۲۵	۸۳۹۵۵۶۹
۸	۱۳۶۶	۱۰/۶۲	" ۳۲۷۳۱۰۹
۹	۱۳۶۷	۱۰/۸۲	" ۳۳۳۴۳۰۱
۱۰	جمع	۱۰۰	۳۰/۸۱۱/۴۲۳

خسارات وارده به زیر بخشهای اقتصادی

خسارات مستقیم وارده بر بخشهای اقتصادی ۳۰/۸۱۱/۴۱۴ میلیون ریال برآورد شده است. خسارات غیرمستقیم وارده نیز حدود ۳۴/۵۳۵/۳۶۰ میلیون ریال حدس زده می‌شود. خسارات مستقیم شامل خدمات و توانهای تولید نابود شده بر اثر جنگ می‌شود. و خسارات غیرمستقیم خدمات و توانهای تولیدی را که در صورت عدم وقوع جنگ می‌توانست مورد بهره‌برداری قرار گیرد در برمی‌گیرد.^(۱)

خسارات اقتصادی استانها

خسارات مستقیم وارده به استانهای کشور ۳۰/۸۱۱/۴۲۳ میلیون ریال است که به تفکیک استان

۱- ستاد بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده، عملکرد ده ساله بازسازی مناطق آسیب دیده، خرداد ۱۳۷۱ ص ۱۶.

و درصد اشاره می‌شود. بیشترین سهم خسارات مربوط به استان خوزستان با ۳۴/۲۷ درصد است و علاوه بر آن سهم عظیمی از میزان آثار خسارات سایر استانها که در انتهای جدول آمده است نیز به این استان تعلق دارد.

استانهای جنگزده

بر اساس مصوبه شورای عالی و ستاد مرکزی بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده، مناطق جنگزده شامل مکانهایی است که مورد حمله و اشغال مستقیم و یا در تیررس مستقیم دشمن بوده‌اند. استانهایی که مستقیماً از جنگ آسیب دیدند عبارتند از: آذربایجان غربی، کردستان، باختران، ایلام و خوزستان. در آغاز جنگ این ۵ استان مرزی دارای حدود ۴ هزار روستا و ۱۵ شهر کوچک بودند که بخشهای بزرگی از آنها به صورت صحنه جنگ نیروهای متخاصم درآمد و با ویرانی کامل روبرو شد. مناطقی که در پشت میدان جنگ قرار داشتند نیز در معرض حملات هوایی و توپخانه قرار گرفتند که به بازسازی و ترمیم گسترده نیاز داشتند و این در حالیست که شهرهای بزرگ و کوچک واقع شده در ماورای مرز استانهای فوق نیز مورد حملات هوایی موشکی قرار گرفتند. طبق ارزیابی میزان انهدام شهرهای بزرگ و کوچک در منطقه اشغالی که در زمان جنگ صورت گرفته است درصد انهدام به شرح ذیل است.^(۱)

۱۷٪ درصد کل شهرهای کشور (۸۷ شهر) در جریان جنگ تحمیلی آسیب دیده‌اند که ۶۸٪ آنها (۵۹ شهر) در استانهای جنگزده و ۳۲٪ باقیمانده (۲۸ شهر) در استانهای بمباران شده واقع شده‌اند.^(۲)

اثرات جنگ بر سکونتگاهها

در اوج جنگ بیش از دو میلیون نفر بی‌خانمان و آواره شدند. افرادی را که از سرزمین خود مهاجرت کردند می‌توان به دو گروه تقسیم کرد:
الف) مهاجران موقت که در پی بمباران شهرها، شهرکها و روستاهای خود آنها را ترک کردند، ولی بعد از یک مدت کوتاه توانستند به خانه و کاشانه خود بازگردند.

۱- ستاد بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده، عملکرد ده ساله بازسازی و نوسازی مناطق آسیب دیده، ۱۳۷۱ ص ۱۵.

۲- ستاد بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده، عملکرد ده ساله بازسازی و نوسازی مناطق آسیب دیده جنگ، ۱۳۷۱ ص ۶۷.

جدول شماره ۲- میزان خسارت استانها در جنگ تحمیلی

استان	درصد	مبلغ خسارت
آذربایجان غربی	۱/۰۰	۳۰۷۵۶۷ میلیون ریال
آذربایجان شرقی	۰/۲۷	" ۸۴۳۹۴
اصفهان	۰/۵۶	" ۱۷۱۶۲۶
ایلام	۲/۳۶	" ۷۲۶۹۴۰
باختران	۱/۸۹	" ۵۸۲۸۸۸
بوشهر	۰/۰۶	" ۱۸۴۴۰
تهران	۲/۳۵	" ۷۲۴۸۲۲
چهارمحال بختیاری	۰/۰۳	" ۹۷۵۰
خراسان	۰/۸۸	" ۲۷۲۰۵۲
خوزستان	۳۳/۲۷	" ۱۰۵۵۸۶۵۹
زنجان	۰/۳۸	" ۱۱۵۵۹۲
سمنان	۰/۵۰	" ۱۵۴۶۱۶
سیستان و بلوچستان	۱/۰۲	" ۳۱۵۰۷۷
فارس	۰/۱۵	" ۴۶۲۴۹
کرمان	۰/۰۱	" ۲۸۵۱
کردستان	۰/۰۹	" ۲۶۳۶۱
کهگیلویه و بویراحمد	۰/۰۰	" ۸۷۱
گیلان	۰/۰۵	" ۱۶۷۱۰
لرستان	۳/۴۲	" ۱۰۵۲۸۰۴
مازندران	۰/۰۸	" ۲۵۳۳۲
مرکزی	۰/۸۲	" ۲۵۱۳۲۸
همدان	۰/۱۰	" ۳۲۱۲۶
هرمزگان	۰/۰۴	" ۱۱۶۱۳
یزد	۰/۰۴	" ۱۲۶۷۲
سایر استانها	۴۹/۶۲	" ۱۵۲۹۰۸۳
جمع کل	۱۰۰	" ۳۰۸۱۱۴۲۳

جدول شماره ۳ - میزان تخریب شهرها در جنگ تحمیلی

درصد انهدام	شهر
۶۰	آبادان
۸۸	خرمشهر
۱۰۰	مهران
۷۲	دشت آزادگان
۱۰۰	دهلران
۱۰۰	قصر شیرین

ب) مهاجران دایم که شهرها، شهرکها و روستاهایشان ویران شده یا تحت اشغال دشمن قرار داشته است.

جدول شماره ۴ - واحدهای تخریب شده مسکونی تجاری شهری و روستایی تا تاریخ ۶۹/۱۰/۲^(۱)

کل واحدهای تخریب شده		استان	ردیف
زیسر ٪۱۰۰	٪۱۰۰		
۹۲۹۲۳	۷۰۳۵۰	خوزستان	۱
۲۱۴۵۸	۵۶۹۷۵	باختران	۲
۲۹۷۴۱	۱۵۸۱۰	ایلام	۳
۱۹۸۹۸	۲۷۱۹	لرستان	۴
۱۵۸۴۶	۸۳۳۰	کردستان	۵
۵۶۴۵	۲۳۳۷	آذربایجان غربی	۶
۱۸۵۴۱۱	۱۵۶۵۲۱		جمع

تأثیرات جمعیتی بر اثر جنگ

اثرات مهاجرت این افراد بر خدمات و تسهیلات، جوامع میزبان چشمگیر بوده است. بطور مثال جمعیت ماهشهر ظرف ده سال گذشته دو برابر است که بیشتر از هجوم مهاجران ناشی

۱- ستاد بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده، خلاصه عملکرد سازمان بازسازی مناطق جنگزده، سال ۱۳۶۹.

میشود. در طول این مدت سایر شهرها در پنج استان مرزی نیز به علت هجوم جمعیت مهاجر از نرخ رشد جمعیت بالایی برخوردار بودند. دو نمونه آن اهواز با افزایش جمعیت حدود ۷۵ درصد و باختران بالغ بر ۵۰ درصد می‌باشد (باید توجه داشت که جمعیت کشور در همین مدت زمان حدود ۴۵ درصد افزایش داشته است).

تأثیرات این نقل و انتقال جمعیت بر سکونتگاه‌های انسانی دوگانه بوده است. از یک سو وضع زیربنا، خانه‌ها و سایر تأسیسات در شهرها و شهرک‌هایی که تخلیه شده‌اند به علت عدم تعمیرات منظم به سرعت بدتر شده است. از سویی دیگر هجوم شمار زیادی از مردم مهاجر به مراکز شهری و روستایی در یک مدت زمانی کوتاه بار سنگینی را بر زیربنای اجتماعی و فیزیکی این مراکز تحمیل کرده است. جدول شماره ۵ نشان دهنده سطوح جمعیت در پنج استان مرزی و شهرها و شهرداریها برای سالهای ۱۳۵۹، ۱۳۶۵ و ۱۳۶۹ است

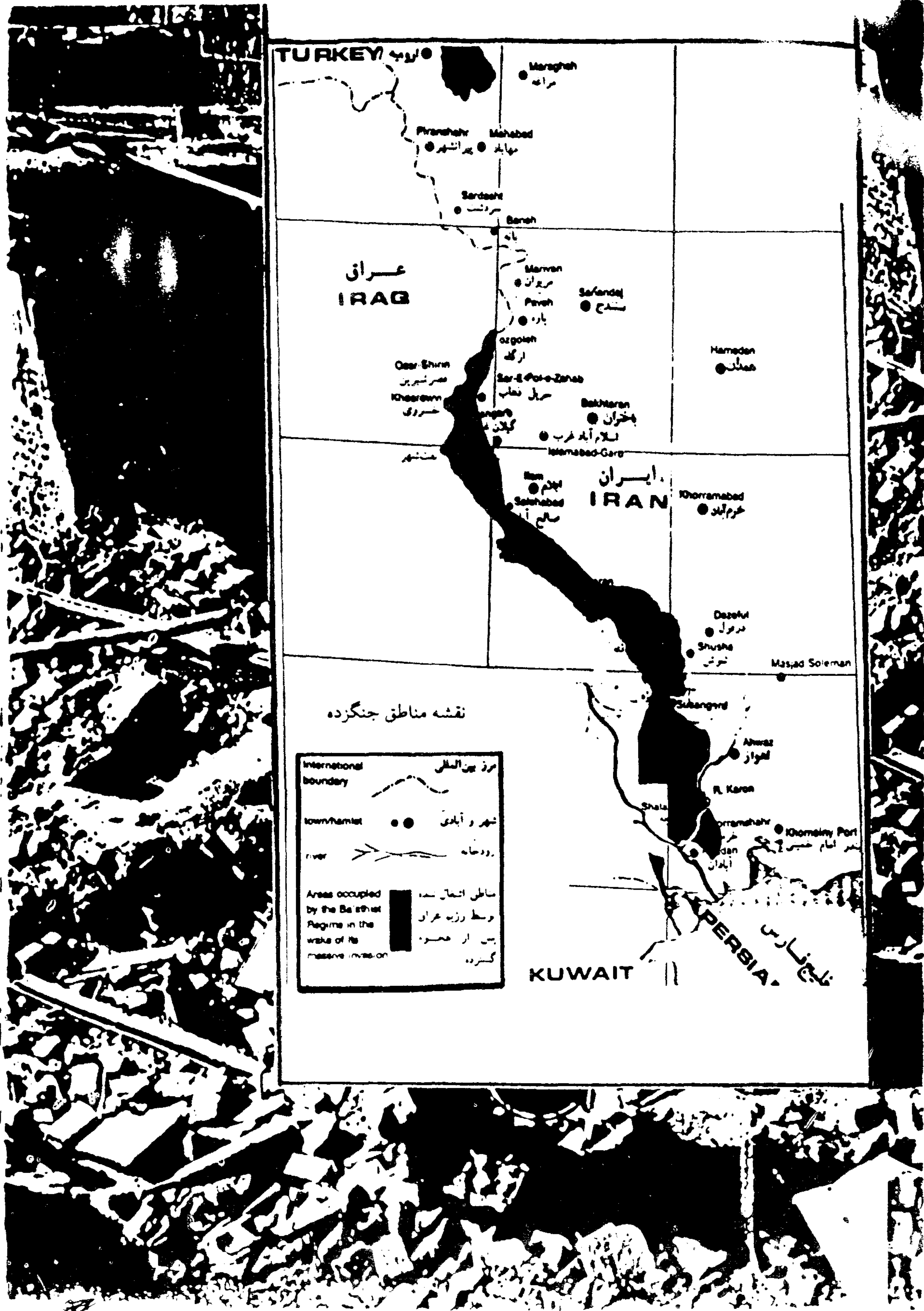
فرجام سخن

با درک چنین حجم عظیمی از خسارات مختلف جنگ تحمیلی است که می‌توان به ابعاد و حجم وسیع بازسازی مناطق جنگ‌زده و فعالیتهای مورد نیاز پی برد. در بخش بعدی سعی خواهد شد که عملکرد بازسازی مناطق جنگ‌زده مورد بحث قرار گیرد.

جدول شماره ۵- تغییرات جمعیت در شهرهای انتخابی سالهای ۱۳۵۹، ۱۳۶۵ و ۱۳۶۹

محل	جمعیت ۱۳۵۹	۱۳۶۵	۱۳۶۹
هویزه (شهر)	۶۹۰۰	۲۲۴۶	۱۲۰۰۰
اهواز (شهر)	۵۶۹۷۰۸	۸۶۱۹۷۰	۹۸۹۱۳۰
آبادان (شهرستان)	۴۳۲۵۱۴	۰	۲۷۰۰۰
آبادان (شهر)	۳۳۷۴۴۹	۰	۱۹۰۰۰
خرمشهر (شهرستان)	۲۵۸۹۰۷	۲۰۹۸	۱۳۰۰۰
خرمشهر (شهر)	۱۶۶۸۵۸	۰	۶۰۰۰
ماهشهر (شهر)	۱۰۲۵۰۳	۲۳۳۶۴۲	۲۶۶۹۶۲
دشت آزادگان (شهر)	۱۱۵۳۴۸	۷۵۲۷۲	۸۸۰۰۰
بستان (شهر)	۷۹۰۰	۰	۶۰۰۰
سوسنگرد (شهر)	۲۰/۰۰۰	۲۲۷۷۶	۳۴۰۰۰
باختران (شهر)	۶۵۲۸۹۸	۱۴۶۲۹۶۵	۱۶۸۳۰۰۰
قصر شیرین (شهرستان)	۶۲۰۰۰	۰	۸۰۰۰
قصر شیرین (شهر)	۲۸۰۰۰	۰	۰
سرپل ذهاب (شهرستان)	۵۳۰۰۰	۰	۳۱۰۰۰
سرپل ذهاب (شهر)	۲۵۰۰۰	۰	۶۰۰۰
گیلان غرب (شهرستان)	۲۴۰۰۰	۰	۶۵۰۰۰
گیلان غرب (شهر)	۹۰۰۰	۰	۱۲۰۰۰
استان ایلام	۲۹۴۰۰۰	۳۸۲۰۹۱	۴۵۶۰۰۰
مهران (شهرستان)	۵۳۰۰۰	۲۹۷۱۶	۳۲۳۲۱
مهران (شهر)	۱۴۵۰۰	۰	۰
دهلران (شهرستان)	۶۱۰۰۰	۱۹۸۸	۲۱۷۸۲
دهلران (شهر)	۱۰۵۰۰	۰	۳۰۰۰
موسیان (شهرستان)	۵۰۰۰	۰	۰

The Geographical dimensions of the imposed war destructions

Dr. Pourahmad, A., Assistant professor., Dept. of Geography, University of Tehran

Abstract

Considering the end of Reconstruction period in the country, "Geographical dimension and Reconstruction functions" has been the subject of the study of the year. However, Because of the scope of the subject, only "the Geographical Dimensions of the imposed war destructions" has been studied as an entry to "the spacial functions of the reconstruction of the destructed areas" wich will be discussed in the next chapter.

The main topics and subjects of the article as are as follows: volume of destruction and it's geographical distribution throughout the imposed war, finding out the sources of Destruction, financial Destructions during the war, and the provinces, the effects of war on the settlements and on the population.